

स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण या योजनेचे वित्तीय विश्लेषणात्मक एक अभ्यास विशेष संदर्भ बुलडाणा जिल्हा कालावधी सन 2014-2015 ते सन 2019-2020

ज्ञानेश्वर अंबादास वाकोडे*

Research Scholar

डॉ. पी. व्ही. मेश्राम**

Ph.D Research Guide

चिंतामणी कॉलेज ऑफ कॉमर्स, पोंभुर्णा

(उच्च शिक्षण व संशोधन केंद्र-IHLR&SS सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपुर, गोंडवाना विद्यापिठ
गडचिरोली)

सारांश :

स्वच्छ भारत अभियान हा भारत सरकारने सुरु केलेला राष्ट्रीय पातळीवर अभियान आहे. हे अभियान २ ऑक्टोबर २०१४ रोजी राजघाट, नवी दिल्ली येथे भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वात सुरु झाले. त्यांनी स्वतः रस्त्याला स्वच्छ केले. मोदी म्हणाले, "महात्मा गांधींना सर्वात मोठे स्मारक म्हणजे २०१९ मध्ये त्यांच्या १५० व्या जयंतीला त्यांची स्वच्छ भारताची इच्छा साध्य करणे होय. मिशन अंतर्गत, सर्व गावे, ग्रामपंचायती, जिल्हे, राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेश भारताने ग्रामीण भारतात 100 दशलक्ष शौचालये बांधून 2 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत, महात्मा गांधींच्या 150 व्या जयंतीपर्यंत स्वतःला "ओपन-शौच मुक्त" (ODF) घोषित केले. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन, सध्याच्या भारत सरकारला महात्मा गांधींचे स्वप्न पूर्ण करायचे आहे आणि 2014-15 ते 2019-20 पर्यंत हा पहिला टप्पा पूर्ण करून 2020-21 ते 2024-2025 पर्यंत स्वच्छ भारत मिशन चा दुसरा टप्पा पूर्ण करून महात्मा गांधींच्या स्वप्नातील भारत स्वच्छ भारताची स्थापना करायची आहे. पाच वर्षांत भारताला घाणमुक्त देश बनवणे, ग्रामीण आणि शहरी भागात सामुदायिक आणि सार्वजनिक शौचालये बांधणे, शाळा व अंगणवाड्यांमध्ये शौचालये सोय उपलब्ध करून देणे शौचालयाची नियमित वापर करणे व त्याची सवय विद्यार्थ्यांना लागावी म्हणून माहिती, शिक्षण, संवादाच्या मदतीने जनजागृती करणे, प्रत्येक घरी नळाद्वारे शुद्ध पाणीपुरवठा करणे, सांडपाण्यावर प्रक्रिया करणे, रस्ते, फुटपाथ आणि परिसर स्वच्छ ठेवणे इ. स्वच्छ भारत अभियान, भारत सरकार, राजकीय पक्ष, स्वयंसेवी संस्था, कॉर्पोरेशन आणि सक्रिय लोकसहभागाच्या मदतीने घन व द्रव कचरा व्यवस्थापन, प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन, पर्यावरण संरक्षण इत्यादी यंत्रणा उभारून

कार्यक्रमाच्या प्रभावी अंलबजावणीवर भर देण्यात येत आहे.

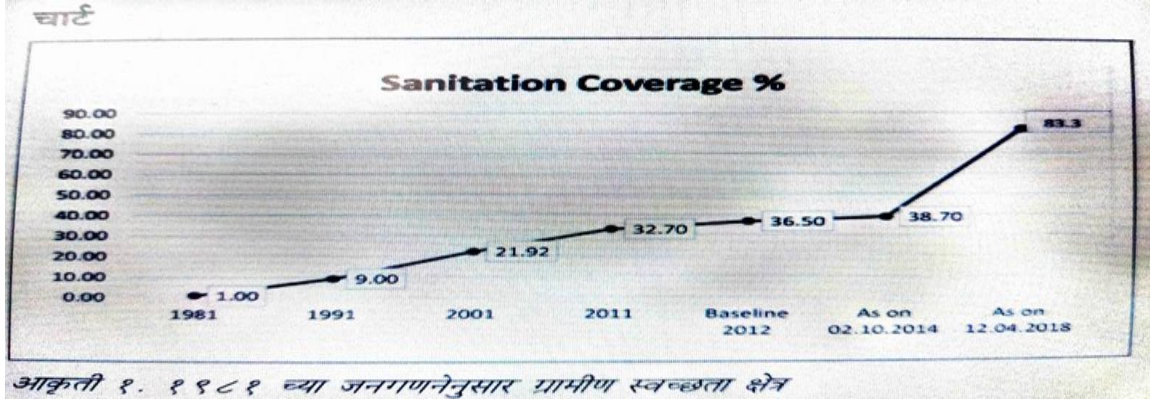
मुख्य शब्द: स्वच्छता, राष्ट्रीय पातळीवर अभियान, स्वच्छ भारत, सक्रिय लोकसहभाग, ओपन-शौच मुक्त" (ODF)

प्रस्तावना:

भारत अभियान हे भारताच्या स्वच्छतेसाठी सर्वात मोठे अभियान आहे. यात 10Cr हून अधिक सरकारी कर्मचारी व शाळेतल्या व कॉलेजमधल्या मुलांनी भाग घेतला आहे. विशेष म्हणजे स्वच्छ भारत अभियान ग्रामीण व शहरी अशा दोन्ही भागात राबविले जाते आहे. स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) हे पेयजल व स्वच्छता मंत्रालयांमार्फत व स्वच्छ भारत अभियान (शहरी) हे शहर विकास मंत्रालयमार्फत राबविले जात आहे ..भारत सरकारच्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचा भाग म्हणून ग्रामीण भारतासाठी पहिला स्वच्छता कार्यक्रम 1954 मध्ये सुरु करण्यात आला. 1981 च्या जनगणनेत ग्रामीण भारतातील स्वच्छता कव्हरेज केवळ 1% होते हे लक्षात घेता. पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता (1981-90) या आंतरराष्ट्रीय दशकादरम्यान, ग्रामीण स्वच्छतेवर अधिक भर देण्यात आला. ग्रामीण लोकसंख्येच्या जीवनाचा दर्जा सुधारणे आणि महिलांना गोपनीयता आणि सन्मान प्रदान करणे या मूलभूत उद्देशाने भारत सरकारने 1986 मध्ये केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम (CRSP) सुरु केला. सन 1999 पासून, 'संपूर्ण स्वच्छता अभियान (TSC)' अंतर्गत मागणी-आधारित दृष्टीकोन स्वीकारण्यात आला. निर्मल भारत अभियान (NBA) 1 एप्रिल 2012 रोजी TSC चा पाठपुरावा कार्यक्रम म्हणून सुरु करण्यात आला. अभिनव धोरण आणि संपृक्तता दृष्टीकोन अवलंबून ग्रामीण समुदायांमध्ये स्वच्छता कव्हरेजच्या स्थितीला गती देणे हा कार्यक्रमाचा उद्देश होता. NBA आवश्यक परिणामते साध्य

करण्यासाठी निर्मळ ग्रामपंचायतीच्या निर्मितीचे काम करण्यात आले. NBA अंतर्गत, वैयक्तिक घरगुती शौचालयांसाठी प्रोत्साहन वाढविण्यात आले आणि मनरेगा सह अभिसरणाद्वारे अतिरिक्त सहाय्य प्राप्त केले गेले. २ ऑक्टोबर २०१४ला ग्रामीण भागासाठी निर्मळ भारत अभियानाची पुनरचना करून स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) सुरू करण्यात आले या अंतर्गत माहिती, शिक्षण

आणि दळणवळण (IEC), मानव संसाधन विकास (HRD) आणि स्वच्छता सुविधांसाठी मागणी निर्माण करण्यासाठी सुरक्षित स्वच्छतेबाबत जागरूकता वाढवण्यासाठी क्षमता निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला. यामुळे लोकांना त्यांच्या आर्थिक स्थितीनुसार इतर सेवा वाहिन्यांद्वारे योग्य पर्याय निवडण्यास मदत झाली.

दारिद्र्यरेषेखालील (बीपीएल) कुटुंबांना त्यांच्या कामगिरीची दखल घेऊन वैयक्तिक घरगुती शौचालये बांधण्यासाठी आणि वापरण्यासाठी आर्थिक प्रोत्साहन देण्यात आले. कार्यक्रमांमुळे देशातील ग्रामीण स्वच्छता सुधारली आहे. 2011 च्या जनगणनेच्या प्रतिमेत काही प्रगती केली ग्रामीण स्वच्छता कव्हेरेज (खाजगी शौचालये असलेल्या भागात) फक्त 33% आढळले. भारताच्या पंतप्रधानांनी 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी स्वच्छ भारत मिशन सुरू केले होते. मिशन अंतर्गत, सर्व गावे, ग्रामपंचायती, जिल्हे, राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेश भारताने ग्रामीण भारतात 100 दशलक्ष शौचालये बांधून 2 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत, महात्मा गांधींच्या 150 व्या जयंतीपर्यंत स्वतःला "ओपन-शौच मुक्त" (ODF) घोषित केले. उघड्यावर शौचास मुक्त वर्तन टिकून राहावे, कोणीही मागे राहू नये आणि घन आणि द्रव कचरा व्यवस्थापन सुविधा उपलब्ध व्हाव्यात याची खात्री करण्यासाठी, मिशन SBM पुढील टप्पा II 2020-21 to 2024-25 म्हणजेच ODF-प्लसकडे वाटचाल करत आहे. स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) च्या फेज II अंतर्गत ओडीएफ प्लस उपक्रम ODF वर्तनांना बळकटी देतील आणि गावांमध्ये घन आणि द्रव कचराच्या सुरक्षित व्यवस्थापनासाठी लक्ष केंद्रित करतील. स्वच्छ भारत अभियानाचा मुख्य उद्देश आहे की भारत देशातील गावे आणि शहरे ही स्वच्छ राहिली पाहिजे

ज्याने करून रोग, आजार पसरणार नाही आणि त्या चे प्रमाण कमी होईल. स्वच्छ भारत अभियानाचे मुख्य हेतु हे भारत देशातील प्रत्येक गावात व शहरात शौचालय बांधणे तसेच रस्ते व पायाभूत सुविधांची स्वच्छता करणे आहे. स्वच्छता ठेवणे हे फक्त सरकारचे काम नाही आहे तर भारतातल्या प्रत्येक व्यक्तीचे कर्तव्य आहे. स्वच्छता ठेवणे ही प्रत्येक व्यक्तीची जबाबदारी आहे. म्हणून देशातल्या प्रत्येक व्यक्तीला स्वच्छतेची आवड असली पाहिजे. आपल्या भारत देशाला स्वच्छ ठेवण्यासाठी सर्व लोकांना पुढाकार घेण्याची गरज आहे. हे काम फक्त सरकार करू शकत नाही तर लोकांनी सुद्धा प्रयत्न केले पाहिजे. या भारत देशाला स्वच्छ भारत बनविण्यास आपण आपले योगदान दिले पाहिजे.

1. वैयक्तिक शौचालयाची किंमत ₹२,०००रु. ठरविण्यात आली आहे.
2. वैयक्तिक शौचालय उभारण्यासाठी केंद्र - राज्य वाटा ७५:२५ व ईशान्यपूर्व राज्ये व जम्मू -काश्मीरसाठी ९०:१० असाच आहे.
3. शाळांमधील शौचालयांच्या उभारण्याची जबाबदारी मानव संसाधन विकास मंत्रालयाकडे तर अंगणवाड्यामधील शौचालय उभारणीची जबाबदारी महिला व बालविकास मंत्रालयाकडे देण्यात आली आहे.

4. लोकसहभाग व मागणी वाढली पाहिजे यासाठी स्वच्छतागृहांचा वापर करणे व लोकांच्या वर्तणुकीत सकारात्मक बदल करणे यावर सर्वाधिक भर दिला जात आहे.

संशोधन समस्या विधान व संशोधन क्षेत्र व व्याप्ती.:

शुद्ध पाणी आणि सुरक्षित स्वच्छता या गोष्टी जगण्यासाठी आवश्यक असून त्याच्या अभावामुळे जगभरातल्या कुटुंबाच्या आरोग्यावर अन्नसुरक्षा वर आणि उदरनिर्वावर परिणाम होऊ शकतो गेल्या काही देशकामध्ये एका मागोमाग एक आलेल्या सरकारांनी मूलभूत गरज आणि मानवी हक्क यासाठी स्वच्छता म्हणून राबविल्या या महिमा द्वारे सुरक्षित स्वच्छतेसाठी हागणदारी मुक्ती मासिक पाळी व्यवस्थापन इत्यादी अनेक आघाड्यावर काम करायचे प्रयत्न केले जात स्वच्छ भारत मिशन यापूर्वी कधी न झालेले मोहीम आहे वागणुकीमध्ये बदल घडवून आणणार ही जगातील सर्वात मोठी मोहीम आहे .

अस्वच्छतेमुळे सुमारे एक लाख बालमृत्यू अति सारासारखे आजारातून होतात जे सहज टाळू शकता येण्यासारखे आहे जागतिक बँकेच्या अंदाजानुसार भारतातील समोर 40% मुले कुपोषित आहे याचे मुख्य कारण म्हणजे अस्वच्छता अर्थव्यवस्थेच्या संभाव्य वाढीवर याचा प्रतिकूल परिणाम होतो. ही प्रतिकूलता राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 6% टक्के इतपत आहे स्वच्छता प्रश्न महिलांच्या सुरक्षेच्या तसेच स्वाभिमानाच्या दृष्टीने महत्वाचा आहे आज 21 शतक सुरू आहे आगामी काळात आपण एक आर्थिक महासत्ता होणार आहे अशावेळी उघडावरील शौच आणि घाणीला आळा बसायला हवा स्वच्छता आणि साफसफाई हे राष्ट्राचे प्राधान्याचे विषय आहे 2011 च्या जनगणनेत ग्रामीण स्वच्छतेचा सहभाग 29 टक्के वरून 68 टक्के इतका वाढला आहे 23 कोटीहून अधिक लोकांनी उघडावरील शौच बंद केली आहे 193 जिल्हे दोन लाख 35 हजार गावे उघडावरील शौच शोच्यापासून Open Defecation Free ODF मुक्त झाल्याची घोषित करण्यात आलेले आहे स्वच्छ भारत मिशन शौचालय बांधकाम व त्याचा नियमित वापर हे ग्रामीण विकास महत्वाच्या त्या विचार या संकल्पनेत केलेला आढळतो विकासासाठी व वाजवी राहणीमानासाठी आवश्यक असणाऱ्या विविध सोयी सुविधांची ग्रामीण भागात कमतरता जाणवते राणीमानाच्या संकल्पनेत शुद्ध पाणी आरोग्य व स्वच्छता. शिक्षण या आवश्यक स्वरूपाच्या गरज आहेत ग्रामीण भागातील स्वच्छतेची परिस्थिती फारशी चांगली नव्हती हे जनगणनेच्या

आकड्यावरून लक्षात येते म्हणून स्वच्छता प्रश्न स्वच्छता हीसुद्धा महत्वाची गरज असून शौचालयाचे बांधकाम करणे व त्याचा नियमित वापर करणे प्रस्तुत संशोधनासाठी हा विषय निवडण्यात आला आहे स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण या योजनेचा वित्तीय विश्लेषणात्मक अभ्यास संशोधनाचा विषय घेतला आहे.

ग्रामीण भागातील लाभार्थ्यांना स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण या योजने सुरू केलेली आहे तसेच ही योजना संपूर्ण भारतात लागू असून या योजनेचे अध्ययन हे केवळ महाराष्ट्र राज्यातील बुलढाणा जिल्ह्यात पुरते केले जात आहे व त्यासाठी सण 2014 15 ते 2019 20 हा कालखंड निवडण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. महाराष्ट्र राज्यातील बुलढाणा जिल्ह्यातील स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण या योजनेचा अभ्यास करणे
2. जिल्ह्यात योजनेचे उद्दिष्ट पूर्ण झाले किंवा नाही हे पाहणे.
3. योजनेच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणीचा अभ्यास करणे व त्या सोडवण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.

संशोधनाचे गृहितके

1. महाराष्ट्रातील बुलढाणा जिल्ह्यात स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण योजनेची अंमलबजावणी पूर्णपणे झालेली नाही.
2. या योजनेअंतर्गत मिळणाऱ्या अनुदान फारच कमी आहे.
3. योजना राबविताना अनेक प्रकारचा अडचणींना सामोरे जावे लागते.

संशोधन पद्धती व माहिती संकलन:

विश्लेषणाची पद्धती व माहिती संकलनासाठी शास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला जात आहे प्रोफेसर वूलफ यांच्या मते शास्त्रज्ञ शोध प्रक्रियेवर विकसित होते त्याला शास्त्रीय संशोधन पद्धत असे म्हणतात तर सांख्यिकीय तज्ञाच्या मते तथ्यांचे व्यवस्थित निरीक्षण, वर्गीकरण, निर्वचन करणे म्हणजे शास्त्रीय संशोधन पद्धती होय माहिती संकलनाच्या दोन पद्धती आहेत एक प्राथमिक पद्धत व स्रोत दोन द्वितीय पद्धत स्रोत होय यापैकी प्रस्तु संशोधनासाठी द्वितीय पद्धतीच्या सहाय्याने माहिती व आकडेवारी गोळा करण्यात आली आहे व त्यात विविध पुस्तके जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा जिल्हा परिषद प्रकाशित माहिती जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन

स्वच्छ भारत मिशन संकेतस्थळ आयएसओ संकेतस्थळ इत्यादीचा समावेश करण्यात आला आहे.

स्वच्छ भारत अभियान वित्तीय विश्लेषण :

स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण यामध्ये हागणदारी मुक्त महाराष्ट्र स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण अंतर्गत 2 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत संपूर्ण देश हागणदारी मुक्त करण्याची घोषणा माननीय पंतप्रधान यांनी केली तथाप राज्यातील हाकंदरी मुक्त ग्रामपंचायत प्रगती पाहता मुख्यमंत्री महाराष्ट्र राज्य यांनी संपूर्ण ग्रामीण महाराष्ट्र 2011 हागणदारी मुक्त करण्याची घोषणा केली त्यानुसार राज्यातील सर्व जिल्हे 351 पंचायत समिती व 27 667 ग्रामपंचायती हागणदारी मुक्त झाल्या स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीणच्या अंतर्गत घटक वैयक्तिक शौचालय लाभार्थी घटकांना रु12000/- र केंद्र हिस्सा निधी रुपये 9000/- व राज्य हिस्सा निधी रुपये 3000/- एकूण एकूण रुपये 12000/- अनुदान देण्यात येत होते केंद्र शासनाच्या 28 ऑक्टोबर 2015 च्या पत्रा नवे वैयक्तिक सूचनांच्या प्रोत्साहन अनुदानाच्या हिच्यामध्ये 75 % ते 25 % केंद्र व राज्य वरून 60% ते 40% केंद्र व राज्य हिस्सा असा बदल करण्यात आला आहे

शौचालय संख्या % वापर आणि उघड्यावर शौचाप्रतिबंध हे स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीणचे ध्येय आहे एक ग्राम शौचामध्ये एक कोटी विषाणू व्हायरस दहा लाख जिवाणू आणि 1000 पर्यंत कोष असतात जोपर्यंत गाव पूर्णपणे हागणदारी मुक्त होत नाही तोपर्यंत उघड्या पडलेल्या

विषाणूमुळे मौखिक संसर्गजन्य आजार होत राहणार अशा प्रकारे एका व्यक्तीने नव्हे तर समाजाने एकत्र काम करून नव्या चांगल्या सवयी लावून घेतल्या तर आरोग्यदायी भविष्याच्या मार्गावर जाता येईल. केंद्र व राज्य सरकारचा निधीद्वारे लाभार्थ्यांनी शौचालय बांधकाम करून त्याचा वापर करीत आहे ते पुढील तक्त्यावरून दिसून येते वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की 2013-14 या वर्षी योजनेत एकूण शौचालय बांधकाम करण्यात आलेले आहे आर्थिक व भौतिक खर्चाच्या नोंदी संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे. बुलडाणा जिल्ह्यातील स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण या योजनेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करतांना प्राथमिक स्वरूपाची माहिती संकलीत करतांना हे लक्षात आले की, बुलडाणा जिल्ह्याची ओळख ही कापसाची बाजारपेठ, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व भौगोलीकदृष्ट्या भिन्नता आहे. त्यामध्ये पं. स. खामगाव, शेगाव, नांदुरा, मलकापूर, मोताळा, जळगाव जामोद व संग्रामपूर या भागात मोठ्या प्रमाणात कापसाची बाजारपेठ असल्याने मोठी आर्थिक उलाढाल होते. त्यामुळे येथील लोकांचे राहणीमान व दर्जा स्वच्छता व आरोग्यदृष्ट्या प्रबळ आहे. तर बुलडाणा, चिखली, मेहकर, लोणार, सिं. राजा, दे. राजा या घाटावरील तालुक्यात शेतीवर आधारीत असल्याने उत्पन्नाच्या बाबतील तफावत दिसून येते. त्यामुळे आर्थिक परिस्थितीचा लोकांच्या राहणीमान आरोग्य व स्वच्छताच्या सुविधा यावर परिणाम झालेला दिसून येतो.

महाराष्ट्र राज्यातील बुलडाणा जिल्ह्यातील स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण स्वच्छता क्षेत्र चार्ट

StateName:-MAHARASHTRA District Name:-BULDHANA [Format ER 77] Swachh Bharat Mission Target Vs Achievement On the Basis of Detail entered																					
Sr. No	Block Name	Total Detail Entered (With & Without Toilet)	Total HH Detail with Toilet	entered for no. of Households not having toilet	स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण अंतर्गत स्वच्छतेमध्ये Coverage of IHHL वर्ष 2013 ते 2021-22 पर्यंत वैयक्तिक शौचालय बांधकाम प्रगती %												access ing Comm unity	Total HH Covered after BLS	Total HH Covered Including BLS	Balance Uncovere d HH	IHHL Coverage (%)
					Total	In (BPL+APL)	In 2013-14	In 2014-2015	In 2015-16	In 2016-17	In 2017-18	In 2018-19	In 2019-20	In 2020-21	In 2021-22						
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16=(6+7+8+9+10+11+12+13+14+15+16)	17=(6+7+8+9+10+11+12+13+14+15+16)	18=(3-17)	23=(28/5)*100			
1	BULDANA	38203	12992	25211	711	1231	3269	4120	15353	114	58	1	0	354	24857	38203	0	100			
2	CHIKHLI	39337	11280	28057	379	1140	3655	5018	17268	204	46	0	0	347	27710	39337	0	100			
3	D. RAJA	14345	4266	10079	350	635	1226	3445	4267	79	1	0	0	76	10003	14345	0	100			
4	JALGAONJAMOD	20855	9487	11368	648	688	1019	3330	4854	167	18	0	0	644	10724	20855	0	100			
5	KHANGAON	37655	15465	22190	1356	944	2015	4092	11669	490	76	6	0	1542	20648	37655	0	100			
6	LONAR	23084	6697	16387	741	946	1315	3158	10176	8	0	0	0	43	16344	23084	0	100			
7	MALKAPUR	20226	10722	9504	482	752	3178	4870	0	0	0	0	0	222	9282	20226	0	100			
8	MEHKAR	38732	10656	28076	198	457	2265	4540	20223	67	38	0	0	288	27788	38732	0	100			
9	MOTALA	25516	9663	15853	759	753	1296	3216	9818	0	0	0	0	11	15842	25516	0	100			
10	NANDURA	22800	9772	13028	382	856	1903	4648	5022	70	1	0	0	146	12882	22800	0	100			
11	SANGRAPUR	21295	10404	10891	1062	1190	1524	3014	3855	90	11	0	0	145	10746	21295	0	100			
12	SHEGAON	15863	7299	8564	191	217	1510	5646	157	81	91	0	0	671	7893	15863	0	100			
13	SINDKHEDEAJA	28065	8759	19306	698	579	2013	3834	12182	0	0	0	0	0	19306	28065	0	100			
Total:-		345976	127462	218514	7957	10388	26188	52931	114844	1370	340	7	0	4489	214025	345976	0	100			

Source As per Website Report : <https://sbm.gov.in/sbphase2/Secure/Entry/UserMenu.aspx>

महाराष्ट्र राज्यातील बुलढाणा जिल्ह्यातील स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण स्वच्छता क्षेत्र चार्ट वर्ष 2013 ते आज पर्यंत वैयक्तिक शौचालय बांधकाम प्रगती शौचालय वापर करणारी कुटुंबेवर्ष 2013-14 शौचालय वापर करणारी कुटुंबे 7957, वर्ष 2014-15 शौचालय वापर करणारी कुटुंबे 10388, वर्ष 2015-16 शौचालय वापर करणारी कुटुंबे 26188, वर्ष 2016-17 शौचालय वापर करणारी कुटुंबे 52931, वर्ष 2017-18 शौचालय वापर करणारी कुटुंबे 114844, वर्ष 2018-19 शौचालय वापर करणारी कुटुंबे 1370 वर्ष 2019-20 शौचालय वापर करणारी कुटुंबे 07 पर्यंत सार्वजनिक स्वच्छ शौचालय व सामुदायिक स्वच्छता शौचालय वापर करणारी कुटुंबे 4489 एकूण कुटुंबे 345976 आहे . स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण महाराष्ट्र राज्यातील बुलढाणा जिल्ह्य स्वच्छता क्षेत्र वर्ष 2019-20 शौचालय वापर करणारी कुटुंबे जिल्ह्य Open Defecation Fee उघड्यावर शोचविधी मुक्त ओपन डेफिनेशन फ्री ODF म्हणून घोषित केले.

निष्कर्ष :

1. स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण योजनेद्वारे लाभार्थ्यांना शासनाकडून स्वच्छतालय बांधकाम करण्यासाठी प्रोत्साहन अनुदान दिले जाते ते आजच्या महागाईचा विचार करता फारच कमी आहे त्यामुळे शासनाने या अनुदानात वाढ करायला पाहिजे.
2. या योजनेअंतर्गत शौचालय बांधकाम साठी लाभार्थ्यांची निवड करण्याचे अधिकार संबंधित ग्रामपंचायतीकडे असल्याने त्यामध्ये कोणताही भेदभाव न करता मागणी आधारित जो शौचालय बांधील व त्याचा नियमित वापर करेल यासाठी लाभार्थ्यांची निवड करायला पाहिजे म्हणजे कोणीही शौचालय विना उघड्यावर सोचविधीसाठी जाणार नाही यासाठी ग्रामपंचायतीने लाभार्थीला प्रोत्साहन करायला हवी.

3. या योजनेअंतर्गत शौचालय बांधकाम केली व त्याचा नियमित वापर करणे लाभार्थींना करता दिसत नाही अशावर सक्तीने कायद्याच्या तरतुदीप्रमाणे दंडात्मक कारवाई ग्रामपंचायतीने केली पाहिजे.
4. योजनेचा संपूर्ण अभ्यास केला असता असे दिसून येते की योजना राबविताना अधिकार्यांना निधीची कमतरता जाणवते कारण मान्य झालेला निधी काही वेळेस वेळेवर उपलब्ध होत नाही तसेच लाभार्थ्यांना स्वतःचा निधी नसल्याने घराचे बांधकाम वेळेवर पूर्ण होत नाही किंवा ते अपूर्णच राहते त्यामुळे योजनेत ठरलेली उद्दिष्ट पूर्ण होत नाही अशा अनेक प्रकारचे अडचणी योजना राबता येता.
5. स्वच्छता ही एक गंभीर समस्या आहे पर्यावरणासोबत स्वच्छता राखणे प्रत्येकाची वैयक्तिक गरज आहे तरच पर्यावरण व स्वच्छता टिकेल तर आरोग्य व मानव टिकेल.

संदर्भसूची:

1. <https://mr.wikipedia.org/wiki/>
2. <https://marathihub.net/swachhata-abhiyan>
3. www.zbuldhana.maharashtra.gov.in
4. www.buldhana.nic.in
5. www.sbm.gov.in
6. www.maharashtra.gov.in
7. www.india.gov.in
8. www.indiabudget.gov.in
9. www.wssso.org.in
10. www.sbm.gov.in
11. जिल्हा परिषद व पंचायत समिती कार्यालय वित्तीय अहवाल. परिपत्रके. विभाग कार्यालय अहवाल.
12. स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण मार्गदर्शिका २०१४ व २०२०
13. निर्मल भारत अभियान मार्गदर्शिका २०१२
14. स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण मार्गदर्शक तत्वे